

ФУНКЦІОНУВАННЯ ОДОРАТИВІВ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ І ПОЛ. ХІХ СТ.

Іншакова І. Є. Функціонування одоративів в українській літературі І пол. ХІХ ст. Дослідження історії лексичного складу української мови неможливе без з'ясування історії окремих семантичних груп. Аналіз одоративів у творчості І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка репрезентує лексику запаху в українській мові І пол. ХІХ ст.

Ключові слова: запах, одоративна лексика, лексема, префіксoid, дериват, похідні.

Иншакова И. Е. Функционирование одоративов в украинской литературе I пол. XIX ст.

Исследование истории лексического состава украинского языка невозможно без выяснения истории отдельных семантических групп. Анализ одоративов в творчестве И. Котляревского, Г. Квитки-Основьяненко, Т. Шевченко представляет лексику запаха в украинском языке I пол. XIX ст.

Ключевые слова: запах, одоративная лексика, лексема, префиксоид, дериват, производные.

Inshakova I. The functioning of odoration in Ukrainian literature of the first half of the 19th century.

Study of the history of lexical structure of Ukrainian language is impossible without finding out the history of individual semantic groups. Analysis odorativov in creativity Kotlyarevskiy, Kvitki-Osnovyanenko, Shevchenko is vocabulary smell in the Ukrainian language of the first half of the 19th century.

Key words: odour, odorativnaya vocabulary, root, prefiksoid, derivatives, token derivative.

Увагу мовознавців постійно привертають питання окремих тематичних груп. Останні десятиліття посилюється інтерес лінгвістів до лексики сприйняття, зокрема, запахової лексики. Низка досліджень присвячена частковим аспектам такої лексики (І. Франко, О. Білецький, В. Виноградов, В. Сидельников, Л. Васильєв, А. Василевич, Л. Крюкова, В. Лещенко, Н. Павлова, І. Рузін, Р. Фрумкіна, А. Вежбицька, Л. Ставицька, В. Дятчук, А. Житков,

Н. Ніколіна, М. Одинцова та ін.). Дослідники підкреслюють надзвичайну обмеженість мовних засобів, що використовуються людиною при описі запахів.

Одоративи – засіб, що підсилює емоційне сприйняття художнього твору поряд із відчуттями зору, слуху, смаку, дотику. Така лексика відображає специфічне сприйняття світу, служить для повної характеристики пейзажу, персонажа, предмета, явища. Мовознавці наголошують: роль засобів передачі відчуття запаху значно помітна у творах українських письменників XIX ст. Цим зумовлена актуальність нашого дослідження.

Мета нашої статті – функціонування тематичної групи на позначення запаху в творчості письменників I пол. XIX ст. (І. Котляревський, Г. Квітка-Основ'яненко, Т. Шевченко).

Серед запахової лексики в поемі «Енеїда» І. Котляревського найчастіше функціонують лексеми із коренем чад:- *А наші з хмелю потягались, вчорашній мордовав їх чад* (2 с. 142); *І тут сього ж понюхав чаду одважний парубійка Клавз* (с. 179). Часто в контексті поруч виступають синонімами лексеми чад, дим. Наприклад: *Покійниці не видно стало, пішов од неї дим і чад...* (2 с. 51); *Богинь напав від чаду дур дим очі їв, лилися сльози* (2 с. 148). Поряд із ними виявлена неповноголосна форма іменника смард: *Смард, чад і дим кругом носились, жерці найбільше тут трудились* (2 с. 190). За рахунок лексики із неприємним запахом відбувається нагнітання одоративів у контексті при описі вулиці: *Ся улица вела у пекло, була вонюча і грязна; у ній і вдень було, мов смеркло, од диму вся була чадна* (2 с. 80).

Зафіксовані в поемі переважно дієслова та дієслівні форми із коренем кур:- *Курились для духу яловець* (2 с. 42); *Еней, по човну походжая, роменський тютюнець куриє* (2 с. 107); *І сіркою хлів накуривши* (2 с. 156) та із коренем нюх:- *І землю носом рив і нюхав, і дуже жалібно стогнав* (2 с. 60); *Но пси, донюхавшись, доспіли, шарпнули муцика, із'їли* (2 с. 121).

Одоративи в контексті можуть входити до складу усталених сполук: *Давно уже вона хотіла, його щоб душка полетіла к чортам і щоб і дух не пах* (2 с. 36); *Духи од себе іспускала* (2 с. 144).

У творах Г. Квітки-Основ'яненка функціонує не так багато одоративної лексики. Наприклад, це запахи ароматичних речовин, що використовуються під час церковних таїнств, або лексеми на позначення церковного приладдя: *... і дав тієї ж води трошки*

напитись, а сам підкурював її херувимським великоднім ладаном... (1, с. 98); Кинулася Настя хату прибрати і сіни упорати, а Наум засвітив свічку і ладаном покурив... (1, с. 100); ... за ними попи з свічками і диякон з кадилом (1, с. 111); ... накурила ладаном кріпко і заперла хату, щоб не видихалося... (1, с. 328). У наведених прикладах активно використовуються дієслова з коренем кур-: підкурював, покурив, накурила.

Серед фактичного матеріалу виявлено низку прикладів із лексемою кабака «тютюн» (1, с. 535): так же лишень, понюхаймо кабаки... (1, с. 126); ... от бач, я здорово нюхав кабаку на тім світі... (1, с. 126); за кабаку ніс відвіча... (1, с. 126); ... а тут секретар, зовсім п'яна пика, підскаочив та, нюхаючи кабаку... (1, с. 249). Як правило, такі приклади супроводжують форми дієслова нюхати: ... та доставши з халяв, хто ріжок з кабакою, – та нюхають, та чхають... (1, с. 176). У творах трапляються синоніми до розглядуваних лексем. Наприклад: зараз схопивсь, випозіхався, вичухався, помоливсь богу, нюхнув разів тричі кріпкої роменської кабаки... (1, с. 133); тільки що смачно, мов після трьох день без люльки роменського тютюну смоктнеш (1, с. 285). Функціонує цього періоду похідний іменник – суфіксальний дериват кабатирка «табакерка» (1, с. 535).

Запахова лексика в певному контексті поруч із церковнослов'янізмами допомагає створити іронічний, саркастичний фон: ... чхне і наш найясніший і найвельможніший пан гетьман, як оная зломерзкая кабака возніздитьсь у носі його ясновельможності... (1, с. 148); ... пиль сія водворяється в непорочнім доселі носі моєм і дійствуєть чиханієм... (1, с. 148). Церковнослов'янський колорит створюється завдяки одоративній лексиці на позначення неприємного запаху: ... воззрів на нього гордим оком і нечистим серцем, аки на пса смердяча... (1, с. 195).

За допомогою одоративів автор передає запахи їжі: хоч Нечипір і кріпко п'яний був, а таки запахли йому вареники... (1, с. 119); на лишень, понюхай сього. – Та й піднесла йому під ніс тертого хрину. Він як нюхнув, та й чхнув аж тричі... (1, с. 178); зрідка використовує їх в описах природи: ... піднялись стебелинки, розпукались цвіточки і, порозівавши ріточки свої, надихали на усто долину таким запахом, що, почувши його, забудеш про усе і тільки... (1, с. 60).

Лексеми на позначення запаху виступають складовими усталених сполук: піткнувсь було, так йому і чарки понюхати не дали... (1, с. 192); ... щоб ні духу проїжджаючих не було на постоялнім...

(1, с. 236); порівнянь: *та й закрутив же носом наш Кузьма Трохимович, неначе тертого хрину понуховав!* (1, с. 42). Одоративи у контексті можуть передавати розмовно-побутовий колорит: *сидить Нечипір та тільки здиha, бо горілка з нього дух пре...* (1, с. 119).

Незначна кількість запахової лексики виявлена у творах Т. Шевченка. В основі такої лексики лежать традиційні корені *кур-*, *пах*, *кад-*, *смерд-* та ін. Переважають похідні із коренем *кур-*, здебільшого це префіксальні дієслова: *курити* «палити тютюн»: *А Залізник попереду ... їде собі, люльку курить, нікому ні слова; ...І в пеклі не вміють отак курить* (3 I, с. 360); *закурить*: ... як *закурив* твою сигару, ... то так мені, *друже мій єдиний, запахло волею; ... Ото Гонта з Залізником люльки закурили* (3 I, с. 250); *закурят*: *Будем, брате, з багрянлиць онучі дроти, люльки з кадил закурят* (3 I, с. 250); та постфіксальні *куритися*: *І в термах оргія. Горять чертоги пурпуром і златом, куряться амфори* (3 I, с. 360). У контексті зафіксований віддієслівний іменник *курево*, що входить до складу фразеологізму «підпустити пахучого курева – підслесливо розхвалити»: ... *Розумний, дуже розумний і сердечний епілог вийшов; тільки ти дуже вже, аж надто дуже, підпустив мені пахучого курева* (3 I, с. 360). В останньому прикладі функціонує прикметник із коренем *пах-* – *пахучий*, у текстах трапляється дієслово *пахнути*: *Я викресав огню, до неї... од неї пахне вже землею* (3 II, с. 54) (на нашу думку, одоратив входить до складу фразеологізму), а префіксальний дериват *запахнути* вжитий у переносному значенні: ... як *закурив* твою савану, то так мені, *друже мій єдиний, запахло волею* (3 I, с. 255).

Нюхові характеристики в семантиці слів найчастіше вживаються в церковній та релігійній сферах – *ладан*: *Драгим елеєм полила і сипала в огнище ладон* (3 I, с. 362); *миро* «запашне масло»: ... *І зайшли, слей і миро принесли; Перед кумира везуть возами ладан, міро* (3 I, с. 407); *кадило*: *Близнят в Бендерах привела...Та вже дома без кадила, без кропила за три шаги охрестила; І хором Співають гімн і курять дим з кадил і амфор* (3 I, с. 311).

Для передачі неприємного запаху трапляються в творах Т. Шевченка лексеми з коренями *смерд-*, *чад-*. Переважно це дієслова та їх форми, прикметники. Наприклад: *смердіти*: *Смердітимуть, як та собака, убита й кинута в рові; Я перелякалась, хата пустокою смерділа* (3 II, с. 269); *смердячий*, *смердючий*: *І сонце не гріло б смердючого гною; ...Якби сказати, що ніколи було, то таке слово смерділо б брехнею, а я не пошлю тобі смердячого слова* (3 II, с. 269);

учадіти, вчадіти: *Якби я хоч трошки дурніший був, то я б учадів од його панеґірика, а то, слава богу, видержав* (З II, с. 369). Останні приклади функціонують у контексті в переносному значенні.

Із семантикою «запашний» серед фактичного матеріалу виявлені складні деривати з префіксоїдами *благо-*, *добро-*, що виступають синонімами: благовонний «запашний»: *Святая праведная мати, ... Подай душі убогій силу, щоб огненно заговорила, ... щоб людям серце ростопило, щоб по Україні розлилось, як благовоннеє кадило...* (З I, с. 31) – похідне є повною нестягнутою формою прикметника; благоуханний «запашний»: *О світе наш незаходимий! О ти, пречистая в женах! Благоуханний сельний крине!* (З I, с. 32); добровонний «запашний»: *миро добровонне з голови честної на бороду Аарону спадає росою* (З I, с. 190).

Отже, розглядувані твори свідчать про зростання інтересу до запаху в літературі, а запахова лексика в творах письменників I пол. XIX ст. (І. Котляревський, Г. Квітка-Основ'яненко, Т. Шевченко) відображає особливості стилю авторів, специфічне сприйняття світу, є продуктивним засобом створення художньої образності.

Перелік умовних скорочень використаних джерел

- Кв.-Осн.** Григорій Квітка-Основ'яненко. Повісті та оповідання. Драматичні твори. – К. : Наукова думка, 1982. – 542 с.
- Котл** Іван Котляревський. Поетичні твори. Драматичні твори. Листи. – К. : Наукова думка, 1982. – 319 с.
- СМШ** Словник мови Шевченка : у 2-х т. – К. : Наукова думка, 1964. – Т. 1–2.